

צביה לובטקין-צוקרמן

הימים האחרונים של גיטו וארשה

צביה נולדה ב־9 בנובמבר 1914 להוריה יעקב־יצחק ורחל לבית לובטקין בעיירה ביטן אשר בגלילות פולסיה שבפולין. בבית־הספר רכשה את הלשון העברית. מנעוריה היתה חברה בתנועת הנוער הציונית־סוציאליסטית „פרייהייט“. הכשרתה החלוצית בלוצק ובקילץ, חברת מרכז „החלוץ“ ומרכזות ההכשרות. היתה פעילה לאיחוד „פרייהייט“ עם „החלוץ הצעיר“. צירה בקונגרס הציוני בו־נבה ב־1939. בראשית מלחמת־העולם השנייה היא בפולין והופכת לאחת הדמויות המרכזיות של התנועה החלוצית. מגיעה מלבוב שבידי הסובייטים חורה לווארשה שבשטח הכיבוש הגרמני. חברת המיפקדה של האירגון היהודי הלוחם. מלחמי המרד בגיטו וארשה עד לסיומו. במאי 1943 יוצאת עם אחרוני הלוחמים דרך תעלות הביוב ל„צד הארץ“. משתתפת במרד הפולני. מהפעילים ביותר לאירגונה מחדש של התנועה החלוצית. עלתה לארץ־ישראל ביוני 1946. בוצעה הקיבוץ המאוחד כיגור מביאה את דברי עדותה על הכליון והמרד. לאחר המלחמה בין היוזמים המקומיים את הגרעין הראשון לקיבוץ לחממי הגיטאות אליו השתייכה עד ליזמה האחרון — ה־11 ביולי 1978.

האויב הצית את הגיטו, תחילה מן האוויר, בפצצות־תבערה מטוסים, ואחר־כך שילח אש בארבע פינותיו, בוטח שאש קטלנית זו תסיים בחנק־שריפה מה שלא הצליח לבצע בקרב פנים־אל־פנים. אף־על־פי־כן התברר גם לו כי אין זה קל כל כך לחסל את העם הזה.

במוחות חיים אחרונים חיפשו יהודים מפלט, התרוצצו בין החרבות והלהבות. האש הגישה אותם מן המחבואים ומן הבונקרים התת־קרקעיים. רבים נשרפו חיים ונחנקו בעשן, אבל רבים — גברים, נשים וטף — הגיעו מבטן האדמה, עמוסים שיירי אוכל, סירים וכסתות. תינוקות נישאו בחיק אמותיהם, ונדולים מהם נגררו בעקבות

הוריהם ועיניהם — תחומות עצב ויגון, צער ומבוכה וזעקה לירשע. וכולם נצו וחיששו מפלט מאחורי כל חומה, בחביון חורבות שכבר לא יכלו לבעור יותר, בפינות שהאש עדיין לא להטתה שם כל כך. מי יתנה את עוצמת היגון, את האימה הגדולה של עדת היהודים בלהבות!

הניטו בער. ימים ולילות היה אחוז להבות, והאש ליחכת ואכלה כל בית. בית אחר בית, רחוב אחר רחוב עלו על המוקד. עמודי עשן תימרו וניצוצות ניתזו והשמים עטו נוגה אדום, מבעית.

ומקרוב, מעבר לחומה, שטפו תחיים כתמול שלשום. אנשים, אזרחי הבירה טיילו, שיחקו, התגלגלו וראו מקרוב את עשן הלהבות ביום ואת האש בלילה. קרוסלה התנוודה וילדים נעו וזחנו בה להנאתם התמימה, ובחורות-כפר שנודטנו לעיר הבירה אף הן באו לבאן, נתפרסלו בקרוסלה, וראו אגב כך את הלהבות וידעו ש, היהודים בוערים". הרוח הטיבה עליהן מפיח הלהבות העשנות. ניצוצות ניתזים אחוז לפעמים בבית מעבר לחומה, אבל שם כובתה האש מיד, ואילו כאן, בגיטו, לא חש איש להציל. הכל בער ואין מנחה.

בער גיטו וארשה, הניטו של הגדולה בקהילות ישראל באירופה, ובתוכו עוד פירפרו שרידי היהודים — והם מנו עדיין רבבות — פירפורי גסיסת אחרונים. רק לפני ימים מיספר אמר הגרמנים לחסל שארית פליטה זו, לשלח את היהודים הנוותרים בקרנות המוות לטרבלינקה כשם ששלחו לפני כן מאות אלפים באין מפריע.

לא איבדה אותו לילה שהניטו ניצת כולו, מכל עבריו. הנחתי ממתבואי והנה אור באור היום. האור הרב היכה בחמתו. על סביבי נפץ להבות משתוללים, שאון מפולת, שמישות מתרסקות ותמורות עשן עולות עד לב השמים — והאש פושטת ואוכלת, פושטת ואוכלת...

הימים ימי ראשית מאי 1943. בחוצות שם, מעבר מזר, בוודאי גרשם הכול בבשורת האביב, ולנו כאן ערוך המוקד. המוני יהודים, שיירות גדולות וקטנות, עדיין מתלכים בחשאי, עוברים בזהירות מחצר לחצר, עוקפים את הלהבות. בית בוער באגפו האחד, ואילו באגף השני לא נגעה עדיין האש ואפשר לספס שם ולעבור בפרצותיה. תחילה היינו סתלים מבעד לעליות, זוחלים מפירצה לפירצה וכך עוברים רחובות לאורכם מבלי להיגלות לעיני הגרמנים, העומדים מעבר לחומה ויורים בכל יהודי עובר ברחוב. עכשיו בערו העליות. המשכנו לעבור מבעד לפרצות ממרתף למרתף, ואחרי-כך שוטטנו פשוט בין החרבות, עוקפים את האש ככל האפשר. החום ליהט בפנים, בעיניים; יש שהעשן שם מחנק, סביבך ניתזים ניצוצות ואתה חותר ועובר, וכל שיירה שמבחינים בה פותחים עליה באש. אבל הקץ לא הקיץ עדיין.

גרש הבנינים של מילא 7 עומד בגיטו בצומת רחובות ומבואות, ובמנוסת הבתלה שכליל-הבעירה המתה החצר המונית יהודים מבקשי מפלט. החצר גדולה

ורחבת ידיים והאש עדיין לא אפפה אותה מכל עבר ולא חדרה פנימה. כל שיירת היהודים או קבוצת לוחמים, התועה ומשוטטת בג'טו, נקלעת אליה וחונה בה. כך נתכנסו מכל עבר ונפגשו מאות לוחמים, מרבית הסלוגות אשר הגיחו מעמדותיהם ומדירותיהם, ינעים מתוחים והמוסים. רבצנו על הקרקע ובחלל ריחפה תשאלת שמוענה לא היה לה: ומה עכשיו? מסביב רחש הג'טו רחש אין-מצא. מדי פעם נכנסת לחצר חבורת יהודים על צורותיהם הדלים, טף ונשים עמחם. חיפשו מפלט מהאש, נתקלו בנו, נצמדו אלינו כאל עוגן-הצלה. צנתנו בפיגת החצר, וחם, יש שפרשו אלינו כפיים מתחננות: טייערינקע, ווהין? רחימאים, לא?!

מאות לוחמים היינו ועמנו חברי מתמפקדה, מוקפים אלפי יהודים. שוחחנו, נועצנו מה לעשות. כולנו אובדי עצות, מוכי מבוכה, כל התוכניות נהרסו. חלמנו על קרב פנים-אל-פנים, קרב אחרון אשר בו ידענו, נוכרע על-ידי האויב, נוכרע בקרב ממש, אבל האויב ישלם בדמו, דם רב, מחיר אכדננו. אבל הנצחון הראשון על האויב הפתיענו, השכירנו ועם מנוסתו פעמה בלב הרגשת גאון: לא על נקלה יכריע אותנו! כדי לצוד את היהודים הן מוכרח הוא לכבוש בית אחר בית, ואת זאת נכביד עליו. על כל בית גילחם, גיאבק ועל כל בית יוגר דמו. בסתרי חרבות ארכנו, ציפינו לבואו. אבל הוא נרתע ממלחמה זו, התחמק מקרב פנים-אל-פנים ושיילח בנו את האש מרחוק להשמידנו. לזאת לא פיללנו.

כל התוכניות נטרפו. מה איפוא לעשות? ישבנו עשרות לוחמים באפוליות הערב, נשקנו עלינו, מוקפים המוני יהודים, קשובים, דרוכים — כלום לא אחד במאי היה אותו יום? והרגשת האחריות רבצה כנטל כבד על הלב, על המצפון, ולא נתנה דמי.

רחש-לחש של עדת יהודים צמודים, צפופים, גחונים, רועדים, מצפים למלת-ישע מפי הלוחמים, ואילו אנו עצמנו אובדי-עצה. מה נאמר להם? מה נאמר לעצמנו? מה איומת ההרגשה של אוולת-יד, מה נוראה תחושת האחריות של לוחמים עברים אחרונים, גואשים? הן לא נחזיק מעמד ימים רבים באש מכלה, בלא מזון, בלא מים, בלא נשק. צריך לחוש מפלט — אבל לאן? וכיצד?

תוך כדי שיחה מתייצב בחור ומספר שהוא יודע מוצא דרך תעלת-הביוב לצד תארי, והמוצא בקרבת תליי-חרבות שבהם אפשר למצוא מחבוא לפי שעה. הוא נוסר בנו מבטחוננו שאם נלך מאורגנים, בקבוצות מזוינות, נצליח להבקיע לנו דרך.

מהמסים, שוקלים בדבר, דנים, ובאין מוצא אחר נופלת ההכרעה: נלך! להילחם אין אפשרות עוד. האש תדון אותנו לשריפת-חנק או תסגיר אותנו ישר לידי האויב. אבל מה יהיה שם בצד תארי? הן גם שם תכליון ודאי הוא. מן הפח אל הפחת. יחידים אולי יצילו את נפשם, יחידים אולי יצליחו להימלט, אולי לא ניתפס כולנו בכף. אבל כל האלפים שסביבנו, הנכונים ללכת עמנו, לצאת בעקבותינו, יהיה אשר יהיה, ובלבד לא להיפרד מאתנו, מה יהיה עליהם?

ובכלי-זאת עוד מעכב ההיסוס, משהה. מחליטים לערוך לפי שעה נסיון ומטילים על שתי חבורות ושני חברים בעלי קלסתר-פנים ארי ומורה-הדרך אתם לצאת

בתעלות-הביוב ולבחון את הדרך. בשוב מי מהם נחליט אם להמשיך או לא. יוצאים התמישה והציפיה לשובם נוקבת ומחלחלת בנו, הנשארים. אל התצר באות שיירות נוספות. גבוכים, שואלים, מתלחשים, מקשיבים, ואף הם נשארים כאן לצפות, מצרפים גורלם לגורל העדה.

רוחש והומה כאן גוש האדם הגדול. בכי ילדים, אנקת חלשים, גניחות. מעבר מזה לשונות אש ומעבר מזה כתלים עשנים, מישהו בא ופרוסת לחם בידו ורבים מסתערים עליה לזכות בפירור.

שעות חולפות. העדה הגדולה משתתקת. נפש העם מתעטפת בציפיה, ברעב, בבקשת רחמים. רק אנתה בוקעת לפעמים ועולה. קבורות לחמים שרועים פותחת חרש בשיר. תוגת נואשים הומה בחלל.

לאחר הצות הזורים רק שניים מחברי המשלחת אל הצד הארי. מורת-הדרך ועטו טוביה בוויק'בסקי. מסיפורם מתברר שעברו את הדרך בתעלות-הביוב בשלום והגיעו למוצא. בקרשי פתחו את המכסה. טיפסה חברה אחת ועלתה. שירבבה את ראשה החוצה, אל הרחוב. הרחוב דמם, לא נראה איש. הגיעו ויצאו מתעלות-הביוב, תחילה שתי הבחורות, אחריהן אחד הבחורים והסתלקו וצעדיהם התרישיים נבלעו בדממת הרחוב. לאחר רגעים מיספר, בעד טוביה ניצב בפתח ותחתיו, על סולם-הברזל, מורת-הדרך, ניתכו עליהם יריות והם קפצו פנימה וחזרו. מה גורלם של אלה שיצאו לפניהם — אין יודע.

לימים נודע לי ששתי החברות נתפסו בידי המשטרה הפולנית, והבחור שניסת להימלט נהרג במקום.

זהו המצב. נשתררה דממה. מה נאמר, איפוא, איש איש לעצמו, ללוחמים, ליהודים החרדים, המצפים סביב? תוכנית היציאה ההמונית בטלה. אין ברירה אלא להישאר, לפי שעה, בתוך הגיטו הבודד ובו לבקש מפלט.

נערך מפקד הלוחמים וניתנו הוראות לפלוגות להתבצר בבונקרים מזגנים מאש ובחורבות הכתים, שהאש כבר כילתה אותם.

אסרנו את דברינו לכל היהודים שיצאו לבקש מקלט של ארעי. אבל הם לא משו מאתנו ורבים נטפלו לפלוגות ויצאו בעקבותיהן. בנפש הלוחמים הוצק בטחון-מה. אחיזה כלשהי על-פי תורם. נטפזר העם לתור אחרי מקומות מחבוא, בבונקרים ובחורבות, ורבים חסרי-מקלט נכנסו לחנות בשעות היום בתוך תעלות-הביוב, כדי לצאת מהן לאוויר העולם עם לילה.

והקץ לא הקיץ עדיין. להבות רעשן ליחכו את בתי הגיטו, אבל כמעמקי האדמה, בבונקרים, עדיין לא נחנקו כל החיים, ואף המערכת עדיין לא תמה. ובלילה עוד פעמו ביתר-שאת חיי יהודים בחוצות — על השוואות.

השיכה גמורה שוררת בממלכת התת-קרקעית, בבונקר הראשי של האירגון היהודי הלוחם, במילא 18. בחוץ נוהר בוודאי יום אביב יפה, אבל בבונקר נתחפר הגלגל. היום היה ללילה והלילה ליום.

המתלך בשעות היום על המשואות לא היה יכול בשום אופן להאמין שמתחת למפולת הגדולה סביב, בעבי החרבות הללו, בעומק של מטרים אחדים, יושבים או נכון יותר שוכבים, מאות בני-אדם, בני-תמות, נישמים, משוחחים, ערים וישנים, חולמים ואולי גם — מאמינים. החרבות דוממות, אילנות. גם קרן אור אחת לא תחדור פנימה. אין חליפות אור וחרשך. רק השעון מספר כי שם בחוץ שוקעת השמש והלילה רד. ומשירד הלילה בחוץ, ובעיר הגדולה שמעבר לחומות הגיטו משתררת דומיה, והאזרחים מתכנסים לבתיהם, מתעוררים חוצות הגיטו העשנים, השוכבים מתנערים מיצועיהם, חולצים את העצמות, מגיחים מן הכור ויוצאים, ומצביהם עולה: עוד יום עבר.

הכמיהה לאור היום אינה באה על סיפוקה. אבל אפשר קצת להתנועע. אתה רשאי לנשום אוויר חוצות, ולו גם אוויר-הגיטו שמשואותיו עדיין לחשות ועוממות... אפשר להיחלץ ממצב הקפאון, ועוד מעט וגם קצת המרק, מנת-האוכל היחידה, תוגש לכול.

ואף אנו הלוחמים מתנערים לפעולות. רבת התכונות לקראת הלילה. עוד יש מה לעשות! מכאן יוצאות הפקודות לרחבי הגיטו, יוצאים המקשרים לשאר הפלוגות בבונקרים, והוראות שלוחות לחוליות-סיור ובילוש ולפלוגות-קרב. ואולי עוד אפשר למצוא טלפון נידח כדי להתקשר עם החבר בצד הארי (לפני השריפה התקשרנו לילה-לילה, אבל האש ביערה את כל הטלפונים). להודיע לו מה נשמע אצלנו, לשמוע משהו משם, ולמען השם שישלחו ויתו מה את הנשק... מישור יוצא בסמוך לחומה, לפתח המנהרה, אולי יבוא אות משם, מעבר מזה, כמובטח. אלה יוצאים לחט ולנבור בבונקרים גטושים, למצוא מעט טרף, ואולי בדל סיגריות. בחוץ מבשלים כבר את המרק בדוד ללא חשש מפני העשן העולה כביום. פרוסת לחם כבר לא באה אל פינו ימים רבים. וכי זו מניין?

רק לפני ימים מספר עוד היינו שולחים פלוגות-קרב לארוב לגרמנים שלא חצו להיכנס לתוך הגיטו בסך ובגלוי, אלא היו מסתגנים באין רואה ואחז-אחר. מבעוד יום היו בחורינו תופסים עמדות במחבוא החרבות, מטפסים ועולים במרומי בית הרוס, צופים מבעד לפירצה ומצפים. שעות היית רובץ שם, סביבך דממה כבושה, שמים נודרים בראשית אביבם, שמש מאי כבר מלטפת לאחר צינת החורף, וטוב היה לפעמים לשכב כך לחוש ביד את נרעם הלטיפה של האקדח, לעצום לרגעים את העיניים ולהרהר על עולם רחוק וטהור שלא זזם ברצח, במשטמה ובדם, ועל ארץ רחוקה ויקרה ללב, שמי יודע אם תזכה ותראינה. כי מי יודע מה יקרה באותו יום, ואם תזכה גם למחרת היום בשעה יקרה כזו להוסיף ולנשום.

רבים, רבים בינינו היו מתפרצים לצאת לעמדות-הקרב הללו, ובלבד לחיפטר מן השכיבה בבונקר החשוך והמתניק כל שעות היום.

בחרבות סמוכות נעים צללים, כל הלילה הם נעים כאן, צללי יהודים שיצאו אף הם סתוך האדמה מפה ומשם, לנשום מעט אוויר, לחיפוש עם קרובים וידידים, לבקש טרף-מה לפיהם ולתהות על הבאות. חבורות-חבורות הם עומדים בחצרות, ראשיהם מורכנים וה אל זה, לוחשים-רוחשים, אבל מדי לילה הם פותחים, היתורים.

באפלולית אתה חש שהתבורות המשחירות שבפנים החצרות קטנות והולכות, מתמעטות והולכות. עדת היהודים בנישו בספית, מתמעטת וכלה.

גרמנים בל ייראו כל שעות הלילה. לא יתנו לבוא. רק משיאיר השחר מתחיל לילנו. חוזרים אנו וזוחלים פנימה, אל הבונקרים. הפלוגות והשלוחים חוזרים מבסיסהם, ואו, בתאיר היום, מתחילים לנוע כאן משמרות הגרמנים, הם מרחרחים ככלבים שוחרים לטרף: היכן מסתתרים היהודים הארורים הללו, אחרוני היהודים? כל עוד שרד יהודי אחד הנושם עדיין אוויר הבונקרים העבש, אין דמי להם, למתועבי אדם אלה.

עם שחר מתחיל בבונקר הלילה. עירומים-למחצה משתרעים זה לצידו של זה על הסתבות לגמגם מעט, אבל הרחש אינו פוסק. המחנק רב והאוויר דחוס, מסואב, מתהפכים על המצע, נרדמים ומקיצים תליפות. בצהרי היום מתחיל הבונקר להתעורר. החשמל מזלף את אורו המת. מוסיפים לרבוץ, אבל בפינות קולחות שיחות, בעיקר של הלוחמים. יש וגם בעצם היום מגישים משהו למעימה, פתיתים מצומקים, לא-מבושלים — הבישול אסור ביום — לכרסום, להרגעת הקיבה התובעת. השעות חולפות-עוברות, זוחלות בכבדות איומה, ודרי הבונקר מוסיפים להתגלגל על-פני הקרקע, והציפיה לשעת הערב נוקבת ואוכלת בכמיתה מזוהה.

בצר הגישו ואוכל. מנותק היה לגמרי מהעולם כולו ונדון למות-רעב מתוך גסיסה ממושכת. משך שבועות לא טעמו האנשים טעם לחם ורק מנת המרק הדליל, שהיו מבשלים בשעות הלילה, קיימה איך-שהוא את הגוף שתשש והלך. בלילות משיצאו התרצה, נפגשו יהודים שוכני בונקרים שונים וסיפרו זה לזה חדשות, סיפרו על בונקרים שנתגלו ונפלו לידי הגרמנים. מרשהו שניצל בנס עמד עכשיו בלב חבורה וסיפר בחשיכה סיפור זוועה כיצד עטו הטורפים על הבונקר וצדו תושביו.

לגרמנים היו שיטות שונות לגלות את מבואות הבונקר. פעמים נשארו במחבואי חורבה לכל ירגישו בהם, עמדו לילה תמים ללא ניע, הקשיבו לשיחות, ראו מהיכן יוצאים ונכנסים, ולאחר לילות תצפית באו והבקיעו פנימה. לנילוי המחבואים השתמשו מדי פעם בפעם גם ביהודים עצמם. תפסו יהודי רעב ומצומק, שאבד צלמו, צל אדם, נרדף ככלב ומעונה, כוחותיו כבר אזלו לחלוטין, וכוח אין כבר לא לחיות ולא להתנגד. ותיו משדלים אותו: ספר לנו היכן כאן בונקרים ותיו לך חיך לשלל! ולא — עיניו וסוריו יתיו מנת תלקך. נמצאו יהודים שהלכו — פחד אלוהים בעיניהם — וגרמנים אחריהם.

ומדי לילה חשת שהיהודים פוהתים, כלים וחלכים לעינינו. בעוברך בגישו נתקלת לא אחת בנוריות מתים המתגלגלות זה ימים בחצרות, בקרן רחוב, בצדי מפולת. כבר הכרתים וידעת היכן הם מוטלים, ובצעדי בחשכת הלילה חרדתי לבל איתקל בהם. פה גוף שרוף של אשת ושם מוטלת משפחת שלמה — אב, אם וילדיהם השניים. לתקות עורבים היו פריטות ויורדות על הגופות ועינינו רואות. הפחד מפני המתים חילחל בעורקים והיה גדול יותר מהפחד מפני הגרמנים החיים.

יש ואתה מהלך על-פני התרבות, דומית מסביב, ופתאום — אנקה חרישית

תימים האחרונים של גיטו וארשה

וכבודה, מה כבוד, מפלחת את הדומות. אינך יכול להבחין מגין היא באת. אתה גרן אל האבנים, מגשש ומחפש. לשאול בקול רם — אסור, ומשקרכת אל הגונח הוא משתתק מפחד הצעדים.

לילה אחד מצאנו אשה ותינוקה. פצועה היתה וכוח לא היה לה לפסוע צעד. הילד גסס. ימים עברו ללא אוכל וללא מים. סחבנו אותה לבונקר סמוך וחבשנו פצעים. אבל עינתה ההרגשה: הן חסד תיינו גופלים עמנו אילו ירינו בה רשמנו קץ לחיית אלה.

יש והיית פוגש בגיטו אדם תלוי בנוכחי קומת בית שרוף, נאחו על-גבי קרש או זיו, עיניו בלחות, אינו יכול לרדת, וכך הוא תלוי מוקע כרחליל-אדם. מכוח הפחד הוא רץ ותעפיל למעלה, וצריך לעמול שעות מרובות, כדי להוריד משם את היהודי האומלל.

לא אחת התחננו לפנינו אנשים: שימו קץ לחיינו, הרגנו הרוג! והגם שחשבנו שהצדק עמנו, לא היה כוח לקפח חיי אדם מישראל. רבים היו שדעתם גטרסה עליהם מהפחדים והיסורים והתרדצו סביבנו. איממה ונוראה היתה אודות-חיד אל טול מוראים אלה.

באחד מאותם הימים פקדתי את הבונקר של אברהם גפנר, והנה, אהה, קידמתי דממת מוות. ריק היה, אין איש. גם עליו ויושביו, בתוכם גפנר, בעל חלב היחודי החם והרחום, על כולם עברה הכוס.

ראוי הוא, אברהם גפנר, שיסופר בו. בשעתו, מעשיירי קתילת וארשה היה מנשואי-הפנים בתוכה. בימי הגיטו עמד בראש המוסד לאספקה שקם על-יד היודנראט. אחר-כך פקעה מרותו של היודנראט עליו והיה למוסד כמעט עצמאי. כאן נתרכזה האספקה הדלת שניתנת לגיטו על-ידי הגרמנים. המעט הזה שימש מסווה למצרכים הרבים שהוברחו מהצד הארי. מחירי המזון גבוהים היו והמוסד צבר הון. גם מעובדי המוסד היו סספסרו במצרכים, אנרו מזונות ועשו רכוש. גפנר היה מן היחידים שדאג לשוות למוסד אופי ציבורי נאמן לתכליתו — לסייע בהצלת המוני היהודים בגיטו מחרפת רעב. דאג לבתי-ילדים-ויתומים, למטבחי-עם, לאירגונים ציבוריים; ואף תנועתנו, תנועת החלוץ, ידעה לתקורו. לא דבק בו אבק של שוחד והנאה עצמית. את רכושו חרב בכסף ובגדים חילק לדלת-העם, וכשיצא נקי מנכסיו עדיין היה מחלך ברחובות הגיטו ומחלק מהצידה השמורה עמו לילדים שהתגוללו בראש חוצות, פושטים יד ומתעטפים ברעב. מהבודדים הית מבני גילו ומעמדו שגילה הבנה עמוקה לנוער היהודי, שקרא לעמידה ולתתנוונות, ועוד בראשית הדיונים על האירגון היהודי הלוחם אמר: אני זקנתי, אך כמה שיחיה בידי אסייע בידכם. לכו ועשו.

המוסד לאספקה התקין לעצמו בונקר רחב-ידיים ומשופע במוונות. ועם פרוץ המרד ירדו כל עובדיו, וגפנר עמם, לחיי מחתרת. בסוף אפריל ירדתי לבונקר זה ופגשתי בגפנר כשהוא דחוק ולחוצ בתוך המוני העם שמילאו את החלל עד אפס מקום. הוא לא קבל וקיבל את הדין. הלב המה לראותו בכך. עכשיו כאילו התרפק

עלינו וביקש הסתנו. אנו התהלכנו עדיין בהרגשת נצחון, והגשק שבידינו רומם את ערכנו בעיני עצמנו ובעיני יושבי הגיטו ונסך בנו בטחון־כוח.

בונקר זה איכסן תחילה כמה מפלוגות הלוחמים וביניהן פלוגתו של חנוך גוטמן. באחד הימים הותקף הבונקר במפתיע על־ידי הגרמנים. הם ידעו שכאן מצויים לוחמים יהודים, וצרו עליו מבחוץ וצרחו: לצאת! המצב היה עדי אובד. אבל חנוך גוטמן לא איבד את עשתונותו. פקד על דבורה באראן, חברת תנועתו, מצויינת בגאמנות, במסירות וביופי, לצאת ראשונה לקראתם; הוא הניח שהגרמנים לא יירו עליה. ואכן, בהגיתה נדהמו הגרמנים ליופיה ולתעוזתה, ובכ־רגע חממתם בריסון שהטילה, והם נפוצו מבוהלים לכל רוח. רגעים ספורים אלה נוצלו על־ידי הלוחמים, שהסתערו ויצאו מן הבונקר, חסכו עמדות מאגנות בחורבות סמוכות והמטירו על הגרמנים מטר יריות. ארבעת חברים נפלו במערכת זו וגם חנוך גוטמן נפצע, אבל גרמנים אחדים שילטו בחייהם. והעיקר: יתודי הבונקר ניצלו כרובם ממוות. בין הנופלים באותו יום היה גם אברהם אייגר, שבעודו מתבוסס בדנו צעק לחבריו: חבל על האקדח! קחו את האקדח! וכלפי הגרמנים שאג בשארית כוחותי: תשלמו בעד דמנו הנשפך!

למחרת חיפשנו מקלט לחברינו אלה, ומשלא מצאנו נאלצו לשהות עוד יום בבונקר שלהם, ושהות זו עלתה לנו ביוקר. בבואי למחרת אליהם להעבירם למקלט אחר סופר לי, שהגרמנים חזרו ותקפו את הבונקר, זרקו לתוכו רימונים ועשרה חברים, ודבורה באראן בתוכם, קיפחו את חייהם. חנוך גוטמן הפצוע הועבר על אלונקה לבונקר של זכריה ארטשטיין, שם נשאר עד יומי האחרון ונתן את נפשו עם כולם. מבחירי תנועתנו היה, מראשית המרד, מראשי לוחמיו. מופת כמפקד וכחבר, בינו לבין אנשי שררו יחסי־גומלין מופלאים. על־פי חיובי בלבד הבינו מה רצונו ומה סקודתו, ומילאות.

וכך הקיץ הקץ גם על יושבי הבונקר הזה ועל גפנר בתוכם. כשנכנסנו לתוכו לאחר כמה ימים לא מצאנו בו איש. אבל שקי סוכר ומזון עוד התגוללו שם וארגזים מלאים וביניהם הפצצ־ערך שעובדי המוסד צברו, כנראה, בעסקיהם. הכל נשאר כאן מופקר, ודרי הבונקרים ברחובות הסמוכים היו באים לכאן בלילות, מצטיידים במזון ומחיים את נפשם ונפש אחיהם המתעטפים ברעב.

החרדה אחזה גם ב"מלך" השומפס והריהו מתלך סר וזרוע, המצרכים אולו, חבריו מתעד תארי אינם יכולים להגיע. בניטו נשרף הכול ואין להשיג דבר. הרעב גובר ומענה. היאוש מקנן בלבבות. מתייפה ילד בבכי: אמא, לאסיל! ומסביב מתלקח זעם האנשים התשושים, הסרוחים על מצעם, חרדים שמא יגלה הבכי לאויב בחוץ את מקום מתבואם.

שרועים הלוחמים על יצועי הסחבות ומתרתרים. שלושה שבועות עברו מאז החל הקרב. בעצם, תמה המערכה. אין כמעט במת ועם מי לערוך מלחמה. הכוזרים אולו כמעט. הרעב מציק. גוויצה איטית, ממושכת צפויה לכולנו. מה יבוא עמו המחר? אין יודע, ועם זאת, שקט פנימי. ההרגשה שעשינו מה שהוטל עלינו מרגיעה במעט. מה שיבוא עכשיו לא חשוב בעצם. הסוף יבוא, בזה אין מסיל ספק, אבל כיצד ומתי?

כעבור שעות של לחישה ונמנום מתעוררים ומסיתים. בפעם העשירי, בודאי, מעלים זכרונות מהעבר הקרוב. הערות גוברת. לא נשאר, כנראה, דבר מחוץ לצורך זכרונות גבורת אלה, ומהם מוצצים חיות-גיהומין אחרונות. כל אחד מספר מעלילות הקרב. אחד מספר כיצד קלע בבקבוק-ההצתה בדיוק בראשו של גרמני, והלה נתלקח באש, רץ ובורח, צווח ובורח... חוזר ומספר חברו כיצד הופעל המוקש, ואותה חוויה מוזעזעת בחדוותה הנוראה למראה ידיים ורגליים של גרמנים מרוסקים המועפים בחלל, לכל עבר, ומגוסת הבחלה של תגותיהם. מציין שלישי כמה פחדנים ומגילגלם הם, שלמראה צילו של לוחם יהודי מרחוק היו נשאים רגליהם ובורחים, ומה רבת השמחה כשאחד הבורחים צונה פתאום ומתהפך על הקרקע — כדור של חבר פילחו תוך מנוסתו. ויש שהשיחה נסבת על הארץ הרחוקה, שאיש מאתנו לא יזכה להגיע אליה, על תייה, על הקיבוץ ועל שליחים משם שהכרנו...

גם בחדר שבו אני שוכבת רעש והמולה. מפעם לפעם אנו משקטים זה את זה ושוב חוזר הרעש וגובר. הגת טר אלינו אורח: אלכסנדר, הוא אדוארד פונדאמינסקי, נציג הפפ"ר בוועד היהודי הלאומי בגיטו, מהנדס לפי מקצועו. הוא חש לכאן מרובע אחר, מתשוע האחרון שמשם נלקחו יהודים למות. הוא מספר כיצד הצליח ברגע האחרון להתחמק, להסתתר בחורבות ולבוא אלינו. אנו שומעים את הקורות האיומות שם ומספרים לו מה עבר עלינו בשבועות אלה שנותקנו זה מזה. בעקבות מכתב כתוב עברית, שאני קוראת בפניו — מכתבו של יצחק שנשלח מהצד הארי — על מאמצי עזרת שטרס הוכתרו בהצלחה, פורץ ויטוח על עברית ויידיש, ציונות וקומוניזם, ובסערת הוויכוח אנו שוכחים היכן אנו נמצאים וקולות נישאים בותלהבות, עד ש"המלך" אץ בהול אל חדרנו להשקית אותנו — הן גמיט, חס" וחלילה, שואת על הבונקר שלו. וכשאנו נרגעים, הוא מציע לנו בחיך על שפתיו לסיים בקרוב את הוויכוח שם, בעולם האמת...

אנו חוזרים אל המציאות שלנו, וחוזרת ומנסרת תשאלה: מה איפוא לעשות? לא פיללנו, שלאחר שבועות של קרבות נאל הנאצים עדיין נימצא בחיים ונצטרך לדון על אחריתנו. בטוחים תינו שהקץ יבוא, ותגה ניתנו החיים — איז ואבוי כיצד ניתנו — אבל נשארו לוחמים יהודים בחיים, וגדולת האחריות לא רק כלפי עצמך, אלא כלפי כל אלה הרובצים כאן סביב, צמודים לנשקם ומצפים למוצא שפתיך.

תקשר עם הצד הארי נותק לחלוטין. לפני ימים מיספר שוב שלחנו קבוצות חברים דרך תעלות-הביוב ודרך המגרתה שגילינו במקרה, ואין יודע מה גורל האנשים שנשלחו. אנו יודעים מה איומה שליחות הצלה זו אל הצד הארי. חבר שגורלו שיחק לו והצליח לעבור בשלום, משהוא נקלע לרחוב הנגיים הרינו מתלך שם בפחד שמא יכירוהו. אין לו לאן להיכנס. הערב קרב ובא, עוד מעט תתחיל שעת העוצר ואסור להלך ברחוב, ובית אשר יתן מחסה ליהודי נמלט ונרדף אין. כל השערים נעולים בפניו. וידידנו מבין הפולנים גבצר מהם עד היום להכין לנו דירות למקלט.

השיחת קילחת ונמשכת, חוג החברים מתרחב. קם ברל ברוידא ומציע לצאת לאור היום עם הנשק, להתנפל בהתקפת-פתע על המשמר הגרמני ליד שערי הגיטו,

להכריעו ולצאת היערה. טוען אחר לעומתו: טוב, נגיה שנצליח להכריע את המשמר הגרמני, אבל כיצד תגיע ליעד דרך רחובות וארשה? ואריה וילנר בא לידי מסקנה שאין מוצא אלא להמשיך ולשלוח פלוגות חברים לצד הארי ולו גם באותן הדרכים המסוכנות ששלחנו עד היום, אף-על-פי שאין כל ידיעה על גורלם, ברירת אחרת אין, מי שיגיע — יגיע, ולו יגיעו שניים מן העשרה — גם כן טוב מלהישאר כאן ולגווע גויעת רעב ומחנק.

קשה התכרעה.

קל לפרער על תצעות אלו, אבל קשה להביא תחתן הצעה יותר משכנעת. גם מרדכי אנילביץ', החש בכל כובד האחריות של המצב, שוקל כל תצעה, אבל, למען האמת, אינו יודע דרך. לבסוף, חוזר טוביה בזייקובסקי ומספר שלפני ימים מיספר, בבקר בבוקר ברחוב פראנצישקאנסקה 22, תוגד לו שיש משם גישה ישירה ונוחה אל תעלות-הביוב, אנו יודעים שלא די בכניסה לתעלות, צריך לדעת כיצד להלך בתוכן והיכן לצאת. ארוכה וסבוכה היא רשת התעלות שמתחת לקרקע; יהודים רבים כבר ניסו לחוש דרכן מפלט, תעו ימים ולילות במעבה האדמה, לא מצאו מוצא, וניספו שם ברעב, בצמא ובפחדים. אבל, מוסיף טוביה, באותו בוקר ישנו אדם שמכיר את הדרך. אף-על-פי-כן אין הספקות מרפם, והשאלה העיקרית פתרון אין לה: כיצד יהלכו שם ברחוב הארי ולחיכן ייאספו. והוויכוח נמשך. לבסוף, מאין ברירה, הוחלט לשלוח קבוצה בת 10 חברים שתעבור דרך תעלות-הביוב לצד הארי. עליה לצאת בשעות הלילה, למצוא סתרה בתרבות בתים עזובים. חברים בעלי קלסתר פנים ארי ילכו לבקש שם את חברינו ויחדיו יחפשו מוצא. כל התוכנית צדין היא בחזקת ספק, כי אין לדעת אם ייאות אותו יהודי לשמש לנו מורה-דרך בתעלות. בכל זאת הוחלט ללכת, ועלי העל לצאת עם הקבוצה אל הבונקר בפראנצישקאנסקה, לנהל שם משא-ומתן עם מורה-הדרך ולנסות לעבור לצד הארי.

הכנות אחרונות לדרך. מתלבשים, חוגרים את הגשק ונפרדים. בלב נוקבת חרדה: הנחרא עוד אי-פעם? למראית עין — שקט. מחייכים, גם מתבדחים. ידיים לוחצות בסיח ובאהבה. כף היד צמודה לאקדח. יוצאים.

מתחילים לחול מבעד למכוא הבונקר הצר, המכוסה אבנים, מתפתלים על הגחון כנחש, אחרת אין לעבור. אחת שוכה שלילה עכשיו, ומשום מה נדמה לך שהנה תראה עוד מעט את אור היום בחוץ; רבה הכמיתה לך, לאחר שבועות של לילה. אבל גם בחוץ מלפפת אותך חשיכה. רק אוויר-העולם, המלא עשן ופיח, בא לריאותיך ואתה נושמו בפה פעור. שאלות לחש לשומרים: אולי אורבים כאן מקרוב הגרמנים? והשומר עונה בחשאי: משמאל יריות, מימין שקט ואפשר ללכת.

אנו פוסעים בחשאי. הרגליים מתותלות בחיתולי-סחבות לתבליע את רשרוש הצעדים, לא אחת אתה נעצר פתאום לקול וגוגיות מתנפצות מתחת לרגליים. אנו פוסעים על תחרבות ויודעים שפה ושם, מתחתן, עוד לוחשת גחלת של חיי יהודים אחרונים.

מסביב חרבות, שלדי בתים חרוכים, עיי מפולת, פה ושם מפולת את החשיכה

הימים האחרונים של גיסו וארשת

אישו של בית שעדיין בוער ולא אוכל. מעניין, כל פעם, מדי צאתך החוצה, קשה להכיר את הגיסו. הכל משתנה בתכלית.

שקט ודמיון. רק לפעמים מופרעת הדממה על-ידי חלון מתחבט ברוח בשריד של חומה. מוטות ברזל משלד של חנות חורקים, מנקשים.

אין נוהגים ללכת ברחובות. שם, מעבר לחומה, אורבים משמרות, צופים פנימה. על כן חתרנו בשבילים מצטלבים על-פני התריסות לאורך הרחובות. אנו מהלכים מתוחים ובוהיות לבלי לעורר שאון, האצבע על הדק האקדה. רק אתמול הופתעת קבוצת-סיור שלנו על-ידי גרמנים שהגיעו מן המערב. חברינו ענו מיד ביריות, הפילו בהם חללים, אבל גם שניים מחברינו נפצעו פצעי-מוות. בחצרות שבדרך פוגשים פה ושם צללי טרידים, המתעוררים למראה בחורים יהודים המהלכים ונשקם עליהם. בפינה שאלה: וואס טוט מען? — מה לעשות? תאכל אול, הכל נשרף. אחרי-כך הם מספרים בחשאי איך נתגלה היום בונקר סמוך ויהודים-מתם התגוננו בו בנשקם עד הרגע האחרון. אחת חש בקנאתם הצורבת בנו. משום מה הם חושבים שמאוסים אנו, ולבם סמוך ובטוח שאנו נמצא דרך להצלה. אין הם יודעים עד מה חסרי-אונים אנו. מעיקה הרגשת החולשה שאין בידינו להחיש להם יישע. מפטירים דברי נחמה וציוד וממשיכים ללכת. אנו קרבים לחומה, זוחלים על הבטן — משמר גרמני אורב מקרוב. עוברים רחוב בדילוג וחוזרים ונבלעים בחרבות.

בדרך למחוז הפצנו אנו סרים לבונקרים של הפלוגות הלוחמות למסור הוראות מהמפקדה. אני אומרת את סיסמת הלוחמים לעומדים על המשמר ונכנסת פנימה, אל זכריהו ארטשטיין. פגישה של חברות. בימי המרד הראשונים היותי אתו בפלוגתו ואף את בעל הבונקר, שבו שכנה הפלוגה, הכרתי יפה. זכורתי כי כתום יום הקרב הראשון הסתובבנו בחצר גאלבקי³³. עיפים היינו ומזועזעים, רעבים וצמאים. הופיע בחור שהכרתי במקרה ימים מיספר קודם לכן, בבואו אלינו למכור גשק. בחור נלבב, קומוניסט לשעבר. וחנה פונה זה אלינו ומזמיננו להיכנס לבונקר שלו. דבר נדיר הוא שיבוא אדם ויכניס מרצונו חטוב אנשים נוספים לבונקר שלו, הצפוף בלאו הכי. כאן התגוררה משפחתו הענפה, והוא איש הפעלים בתוכה, מנצח על עניינית וחכול סרים למשמעתו. ראיתיו מהלק את המזון בחרדת-אב ואינו נוטל לעצמו אפילו פירור נוסף.

לעולם לא אשכח את קבלת-הפנים בבונקר זה, את תאחוות הלבבית השופעת, ואנו רעבים ומיוגעים מהקרב, תרעי דרך, ללא דעת לאן נחוש מפלט. הוא הבחין במצבנו, השקת אותנו מעט וודקה, שהיתה שמורת עמו בשביל חלשים וחולים, כדי להשיב את נפשנו, ואחרי-כך גם נתן לנו מעט מאוכלם. כמה נעימה היתה ההרגשה שיש גם עורף כזה, שלב יהודים פועם אתנו.

באחד מימי הקרבות הראשונים נתקלנו בקירבת בונקר זה בשלושה גרמנים חרוגים ותמהנו. ידענו שלא ידנו היתה בהם. לימים סיפר לנו בחור זה, ששעה שניהלנו את הקרב והם רבצו בבונקר, קשובים לטתחולל, הגיחו מתוכו בחורים משלהם, ירו בגרמנים מן העורף והסתלקו.

פגישת חדווה עם חברים בפנים. מספרים חדשות מהחזית, ממה שנקלט ברדיו. לבסוף נשאלת השאלה הנצחית: האם נחלו כבר הגרמנים את תביסתם האחרונה, ואם עדיין לא — אז מתי, מתי?...

בדרך סרנו עוד אל הבונקר של הפינקרטובצים. הם, כזכור, אנשי חברת קדישא, שמשפחת פינקרט הווארשאית עמדה בראשם. הגרמנים, גמלו חסד" עם קברני הגיטו: זקוקים היו להם שיביאו לקבורה את המתים והמומתים — והשאירו בחיים. בית-העלמין היה מחוץ לגיטו, ובאמצעות הקברנים היינו מתקשרים, בימים הראשונים לכוד, עם חברינו בצד הארי. והנה עברו ימים מאז יצאו הקברנים ועדיין לא חזרו ואין יודע מה אירע להם. תיכינו למשלוח של הרובים ולדיעות על עורה — ואין אות ואין סימן. ערב ערב היינו פוקדים את הבונקר הזה — ולשווא. ואף הערב לא מצאנום. היה זה בונקר בנוי ברחבות, משופע באוכל שהיו מביאים משם, מהצד הארי. מישור מאתנו שנודמן לכאן היה זוכה גם לתחיות את נפשו בפרוסת לחם שכבר טעמה.

סוף-סוף הגענו לבונקר שבפראנצ'ישקאנסקה 22. פגישת רעים סוערת. הצפיפות גדולה כאן פי כמה. לאחר פרוץ המרד נתגלה הבונקר על-ידי הגרמנים ורכים הוצאו מתוכו להורג. והמעשה כך היה: יהודי אחד, שהעסק עדיין אצל הגרמנים כאחד ממפעלי התעשייה שלהם, בא באותו יום בלויית גרמנים שבטח בהם כדי לחלץ את משפחתו שישבה בבונקר זה. הוא אמנם נטל עמו את בני ביתו, אך לאחר שעות מיספר הוקף הבונקר על-ידי צבא גרמני. רק חודות לכניסה אל תעלות-הביוב ניצלו רבים. כמחצית האנשים מתוך מאות אחדות של אנשי הבונקר נכנסו לתעלה ויד הגרמנים לא השיגה אותם. הם לא שיערו שיהודים רבים חשו להם מפלט. כשהסתלקו הגרמנים חזרו היהודים ונתכנסו מאין מקלט אחר בבונקר זה, אלא שסתמו את מבואותיו הקדמים, צמצמו את חללו והשליכו יתבם על הגורל: הגרמנים ודאי לא יחזרו לכאן, מאחר שבטוחים הם שתעלו בחכתם את כל דרי הבונקר.

אנו מרבים לספר לחברינו חדשות מהעולם הגדול, כיוון שבבונקר זה אין טקלט רדיו. מנהלים משא-ומתן עם מבחלי הבונקר, וכן עם אותו בחור שנתיירים לו הדרכים בתעלות-הביוב, ומחליטים שהלילה יוצאים. הבחור הסכים להצטרף אלינו, לתורות לאחד מחברינו את הדרך ולחזור לגיטו, בתנאי שעם הקבוצה השניה יצא אף הוא לצד הארי.

הכנות אחרונות. מצטיידים במצט אוכל. בתרמילו של כל אחד תחית סוכר, חופן פתיתים יבשים. מי יודע היכן ייקלעו היוצאים ואם ישיגו שם דבר מאכל. שידה אחרונה עם היוצאים, גיתנות תוראות כיצד לנהוג בדרך ומתכנים את תוכנית היציאה. המוצא מהתעלה הוא ברחוב בילאנסקה, סמוך למוצא של חרבות בתים מהפצצת 1939. בטחובאי חרבות האלה ימצאו מקלט ראשון. אם ייתקלו היוצאים במשמר, עליהם לפתוח באש ולפרוץ אל החרבות. אהרן ברוסקין, איש ספ"ר, הקרוי בפיו „פאכל" וקלה שיסר, מפעילי עקיבא, שחזותם ארית, יצאו השכם בבוקר אל חברינו מעבר לגיטו ואנו משננים להם היטב את חלכותות

ואת מיספר הטלפון של הקפריית פראניה ביאטוס. השאר יתכן לשובם. לבסוף גם קובעים, שמחר-מחרתיים תצא לדרך קבוצת חברים שנית. ב־9 בערב יגיעו אל מוצא התעלה ויחכו שם לאות — שלוש דפיקות רצופות — אם הראשונים הגיעו בשלום ואם אפשר לצאת. המוצא מן הבידוד הוא באמצע הרחוב ממש, לעין כל, וגדולה הסכנה.

רשוב רבני פרידה, מי ידע אם לא פרידה לעד. התרגשות עצורה, חנוקה, אבל הלב נלפת. רבות רוצה הלב לומר לחלכים, במקרה וישיארו בחיים, שיזכו וגם יגיעו לארץ הנכספת, אבל השיחה נקטעת. מלמולי פרידה ולחיצות יד. בזה אחר זה קופצים החברים מקרקע הבונקר לתעלה העמוקה, שומעים ניתוח המים עם קפיצה, אנו מצטופפים דרוכים סביב החור הפעור. היצאים מצוידים בנרות להאיר את מחשכי התעלה, ונעלמים... והלב קשוב לצעדים הנבלעים ואובדים בתעלה.

כעבור שעתיים וחצי חזרו שני בחורים, ועםם טורה-הדרך. הם מספרים שהגיעו עד המוצא, שהו והקשיבו לרחש הרחוב ממעל. דממה עמדה ברחוב. המכסה הורם, וכוח אחר זה טיפסו בסולם ויצאו החוצה. גם הם, שהוטל עליהם לחזור, טיפסו ועלו, ויצאו ראשם החוצה, נשמו אל קירבם מן האוויר הרוח, הרענן של הרחוב הארי השקוע בתרדמה עמוקה. רבנים מיספר עוד ליוו בעיניהם את היצאים שלא נתקלו בשום משמר. אלא משחזרו ונכנסו פנימה והמכסה סגר עליהם קלטו פתאום קולות ירייה. אין לדעת אם אל היצאים גורו היריות. אבל הלב אינו שקט. הם שמעו יריות.

הלילה עובר, עוד מעט יאיר השחר. אנו מתכוננים לצאת, לחזור ולמסור דיין וחשבון מפרשת היציאה. אלא שכאן נטפלו אלינו והפצירו בנו לבל נלך. הן עוד מעט יאיר היום ואין לשוטט בחוצות! סירבתי להישאר כאן יום תמים, אלא שהעייפות כה גדולה, האיברים נכספים למעט מנוחה ואף מארק אָלמן, מפקד פלוגת הלוחמים בבונקר זה, משדל אותנו להישאר. גם הוא עומד לצאת הלילה ויילווה אלינו לדרך. והשחר כבר מתדפק בחוצות, ובאמת מן הנמנע לצאת לרחוב.

שהינו כל אותו יום בבונקר בציפייה לערב, לא אחת נשמעו במשך היום פשיעות בולשות מסביב וכבר היינו בטוחים שגרמנים הם, שנתגלו להם סימני חיים מתחת לאדמה. הוחלט שאם נוחקף, וישארו הלוחמים עם נשקם ויערכו קרב עם הפולשים, ועל כל האזרחים להיכנס לתעלות-הבידוד. הנה מוסרים השומרים בבהלה: הם מתקרבים! כולם חשים אל מבוא התעלה. הפאניקה גדולה, יללות פחדים ואימה. מוכרחים להשליט שקט תוך איום בנשק ממש. העצבים מתוחים, פחד הצפוי מידי הגרמנים גדול מהפחד מפני המוות עצמו. אבל כל דבר לא אירע אותו יום. הגרמנים לא באו. כנראה שסיירו את הסביבה, קלטו משהו, חשדו, אבל עדיין לא ניסו לחזור.

היום מעריב, ואני וחיים פריקר, מאנשי עקיבא, יוצאים לדרך ומארק אָלמן עמנו. מכיוון שגם מארק על „בחורי ההפקר" ייחשב, הנוהגים לזלזל בהלכות והירות, הרינו נוטלים נר להאיר לנו את הדרך. הדבר אסור בתכלית האיסור, הגר יכול לתמית אסון, בכל-זאת קשה בלעדיו, ואנו מהלכים בחשאי בין הריסות.

נשבת רוח וכיבתה את הנר. נתקענו בחורבה חשכה ולא ידענו היכן אנו ואיך ללכת. התחלנו לטפס. פתאום, איני יודעת כיצד, קרה הדבר: מעדו רגלי והוטלתי לתוך בור פעור בין התריסות. ידעתי שאסור לצעוק. ההרהור הראשון שנצנץ בתכתי תיה: היכן האקדח? התברר, בני-לוויית, נבהלו יותר ממני, כי לא ידעו מה אינה לי. בקושי חילצוני מן הבור. צולעת ושרושה המשיכתי ללכת.

אנו קרובים למילא 18, הבונקר הראשי של האידגון היהודי הלוחם. מצב רוחנו עלה. מתכנים תוכניות מבדחות, כיצד נמתח את החברית בכניסתנו. אבל מה הופתעתי בבואי לקירבת הבונקר והנה משהו שם אינו כתמול שלשום. לא הכרתי את המקום ורגע דמיתי שטעינו. משהו נשתנה כאן. החרבות פרוצות, המשטר עלייד המבוא אינו, ואף המבוא עצמו — תיכן הוא? חרדה תוקפת את הלב. אני מתאמצת להשתלם ממנה — שמא ביקשו אנשי הבונקר להתבצר יותר טוב, והם עצמם גרלו כאן אבנים על המבוא לבל יוזכר? אבל הן שישה מבואות לבונקר. אנו הולכים למבוא השני, לשלישי, לרביעי: אין זכר להם ואף משמר אין. הלב מתגמלל זרועת בשורה רעה. אחד מאתנו פוסק פוסק הסיסמה, שמא מסתתר כאן המשמר ויענה לקריאתנו — אין עונה ואין אות.

אנו מתרועעים כאן מקורב ובלב — חרדת אסון. בחצר סמוכה הבחנו פתאום בצללים נעים בחשיכה, מי בהליכה ומי בישיבה. תחילה נדמה לנו, שקבוצותינו הן היוצאות לפעול כדרךן ערב ערב. אנו ניגשים בשמחה אל הדמויות המטושטשות, מכירים חברים שלנו. אבל מיד נרתעים למראם האיום — יצורים מגואלים ברפש ובאדמה, חלושים ורועדים כמו לא מעלמא-הדין. מישור מתעלה ושני גושים בכבדות. יהודה נגלבר, מהשומר-הצעיר, מהרחר בנישמה חנוקה, כבדה, וטוסייה אלטמן מוטלת פצועת ראש ורגל. אנו מוקפים שבויראדם, ואלה מספרים לנו בהתרגשות מה אירע להם, איך עלה הכורת על סקלט הלוחמים היתורים במילא 18, ואיך חשו מפלט המעטים.

כאן פגשנו שלושה חברים, שאף הם יצאו עמנו שלשים מן הבונקר בשליחות הגישו, וחזרו רק עכשיו. הלא הם: טוביה בוזיקובסקי, מרדכי גרלואס ספקד אחת הפלוגות של השומר-הצעיר, הקרוי בפינו מארדק, וישראל קאנאל. גם הם יצאו לחפש מעבר לצד תארי, נתקעו כמונו ארשם ולא יכלו לחזור. הם נתקלו במשמר גרמני. התנגשו עמו, יצאו בשלום ושהו כל שעות היום במסתרי החורבות דרוכים לקראת האויב. הם הגיעו לסאן לפנינו וכבר שמעו את הזוועה אשר אירעה לבונקר מילא 18.

וזאת אשר הצלנו מפי השרידים על הקורות אותם:

בצהרי היום, בעודם שוכבים ערומים-למחצה על יצועיהם, הודיע פתאום המשמר הגרמנים מצויים בקירבת הבונקר וצעדיהם נשמעים. במקרים אלה נקוטה חיתה בידי הלוחמים היהודים אתה משתי שיטות. הראשונה אמרה: מכיוון שהגרמנים נוהגים לקרוא תחילה ליהודים לצאת החוצה, תצא ראשונה פלוגה שלנו ונשקה חבוי עמה, ולאחר רגעים מייספר עליה להם את הגרמנים ביריות-פתאום,

הימים האחרונים של גיטו וארשה

ובשעת המהומה להתפזר לכל עבר, חלק יפול וחלק ימלט את נפשו. שיטה שניה אמרה, שאין להיענות לקריאת הגרמנים אלא להישאר בפנים. אם ינסו לחדור — יש לקדם את פניהם באש. במשך היום אפשר יהיה להחזיק מעמד, כי הגרמנים לא יתינו להיכנס פנימה, ואילו כלילה מוטב לחזק מפלט. ידענו, אמנם, שהגרמנים נזהרים להשתמש גם בנזים, אבל על כך לא נתנו את דעתנו. מישחו גם מסר, שאם הפנים שרויים במים אין לגזים שליטה. במקרה זה הוחלט לא להיענות לקריאת הגרמנים.

כשהגיעו הגרמנים וקראו לאנשים לצאת החוצה, יצאו האזרחים ועמם מנהיגי השומפס והסגור את עצמם; ואילו מתלוחמים לא יצא איש. הגרמנים הוסיפו ותכריזו שכל היוצא יילקח לעבודה, והמסרב — דינו להקרות במקום. חברינו התבצרו בינתיים ליד המבואות וחיכו עם נשק ביד לכניסת הגרמנים. הגרמנים חזרו והבטיחו שכל רצ לא יאונה ליוצאים, אבל איש מהם לא נואל לצאת. הגרמנים לא העזו לחדור לבונקר ותחת זאת החלו להחדיר גזים, ותרעה כלתה אל פני הלוחמים.

כך בא הקץ האיום על מאה ועשרים הלוחמים. הגרמנים לא דנו אותם למוות מהיר, הם החדירו לתוך הבונקר כמות גזים קטנה והפסיקו, כדי לדכא את הרוח בחנק איטי וממושך. אריה וילנר היה ראשון שקרא ללוחמים: בואו, נתאבד ואל ניפול חיים בידי הגרמנים! החלת פרשת של התאבדויות. קולות יריה בקעו בפנים הבונקר — לוחמים יחודים שלחו יד בנפשם. קרה שאקדח לא פעל ובעליו, אומלל ונבוך, ביקש רחמים מחברו להמיתו, אבל איש לא החזין לשלוח יד בחברו. בין הלוחמים בבונקר במילא היה גם לוקס רוטבלאט, מפעילי עקיבא, ויחד עמו אמו מאריה. מאריה רוטבלאט ניהלה בימי הגיטו בית-מחסה ליתומות. בימי האקציה הגדולה הצליחה להציל רבות מחניכותיה ועם סיומה אספה את הניצולות והקימה בית-יתומות באחד הבתים העזובים. מה עלה בגורלן של החניכות בתקופת שבין סיום האקציה ופרוץ המרד הגדול — אינני יודעת. אבל עכשיו נמצאה ליד בנה. באותם רגעים טראגיים של ההתקפה הגרמנית על הבונקר ביקשה מבנה, שיהרוג אותה. ארבעה כדורים ירה לוקס באמו ועדיין פרפרה פצועה וזבת דם. לאחר-מכן איבד את עצמו לדעת. ברל ברדיא, אשר ידו נפצעה לפני כמה ימים ולא יכול היה לאחוז באקדח, ביקש מחבריו שישימו קץ לחייו. מרדכי אנילביץ' בטח במים שיפיגו את סכנת הגזים, והציע לנסות את השיטה. פתאום בא מישחו והודיע שנחגלה מרצא סמוי מעיני הגרמנים. אבל רק מעטים הצליחו לצאת מבעד לפתח הזה והונתרים, שעדיין נשארו בחיים, נחלשו מאדי-הרעל ונחנקו אט-אט מהגזים.

כך נגדעה תפארת הנבורה של וארשה היהודית הלוחמת, הנאבקה. לוחמים יהודים מצאו פה את מותם, וכתוכם מרדכי אנילביץ' האהוב וחביב על הלוחמים, המפקד אמיץ-הלב, יפה-התואר, שגם בשעות האימה ריחפה בתישחוק על שפתיו.

מעטים ניצלו מגיהנום זה. מהם פצועים מנסיון ההתאבדות, מהם שספגו מרעל הגזים לריאותיהם ונשימתם כבדה. ביחוד היה קשת מצבם של סנחם ביגלמן מדרור ויהודה נגרובר משומר-הציר.

זה היה מחזה איום, מרעיד נפש. הן מולנו חיכינו לסוף, ידענו שהנה הוא קרב ובא וממנו אין מפלט, ובכל זאת הטיל בנו הסיפור הזה צמרמורת זועה. נקבו בלב האבל על מות חברים והצער על חברים המהלכים מתיים-למחצה. והית רצון אחד — לסיים פרשת גסיסה זו. לא ידענו את נפשנו. כמטורפים התרוצצנו מסביב לבונקר ובציפורנינו ניסינו לעקור את אבני המחסום המגובכות, אולי נצליח להגיע אל הגוויות, אולי נוכל ליטול את הנשק. אבל הגרמנים פוצצו הכל בחומר-נפץ. במתי-מעט, בחרגשת יתמות ושמל, קמנו ללכת ממקום איום זה, למצוא מקלט לקומץ החברים הפצועים והתשושים, ושם לחשוב על המחר. השפתיים דובבו מיללות פרידה לחברינו הנאמנים והאמיצים, תפארת גבורתנו האומללה שנגדעה, אחרית חלומותינו ותקוותנו שנקברה כאן. השנו שאנו הולכים מכאן ערומים ומגושלים מגפש, מחלום, מאמונת... הכל נקבר כאן לעד. הלכנו, שיירת גוויות נעות כצללים ורוח בהן אין, כרפאים. כך נגררה השיירה לאיטה, דוממת, אבלה והנפש החרדה — עירום ועריה.

1946

(מתוך הספר בימי כליון ומרד, של צביה לובטקין, העומד להופיע בהוצאת בית לחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד)

IN THIS ISSUE

The late Trvia Lubetkin-Zukerman

- In her memory we bring here excerpts from what shortly after arriving here (in 1946) relating what she had witnessed and experienced personally during the last days of the Warsaw Ghetto uprising.

Research

- Yehuda Bauer, Head of the Institute for Contemporary Jewry of the Hebrew University — Jerusalem, brings a renewed research; made possible on the strength of material recently released of publication in London on the background of Joel Brand's mission from Hungary, regarding the deal proposed by the Germans. In this research Y. Bauer makes matters appear in a light different from what was hitherto accepted.
- Jessica Jellinek, from Haifa University, who devotes herself to research on the fate of Croatian Jewry during the war, here deals with the fate of Serbs, Jews and Gypsies under the rule of the puppet government of "Free Croatia".
- Haim Gensey, of Bar Ilan University, sums up the U.S. immigration policy during those fateful years and he analyses its impact upon the rescue of Jews from Nazi occupied Europe.
- Dov Levin, from the Institute for Contemporary Jewry of the Hebrew University, has done a comprehensive study on the Jews in the Baltic countries under Soviet rule. Here, the focus is on Lithuanian Jewry during the years 1940-41. He was able to use official Soviet documents.
- Israel Bialestotzki reviews the fate of the Jewish community at Lodz under German rule, when the city was annexed to the Third Reich; and part the community survived nearly to the end of hostilities on Polish ground.

Articles

- Abraham Korman and Jacob Rabbi take part in the soul-searching discussion on Alexander Donat's essay, published here, that has aroused great interest in the subjects he covered.
- Haim Shatzker criticises the generally accepted approach to the way consciousness of the Holocaust should be brought home to pupils in Israel. He also brings forward a proposal of his own how to deal with the matter.

Testimonials

- Frederick van Eugen, of the Dutch resistance fighters and rescue workers, relates his activities in assisting Jews, when his country was occupied by the Germans during World War Two.
- Miriam Yechiel, of Kibbutz Nir David, was one of the members of the Hashomer Hatzair pioneer movement, who tried to keep going during the war years while in the Soviet Russia. On the strength of records, written at the time and kept by her, she relates what happened to her from her flight from her home town of Rowno (Poland), her being imprisoned and sent to Soviet camps.

Books

- Benjamin Edisteln reviews books printed in Germany. These, together with material collected in Austria, show that the Non-Jews in Austria were aware of what was being done among them and on their soil.